

Jacek A. Żurawski

Warszawa

Warszawskie dzieci, pójdziemy w bój...

Pisząc recenzję kolejnego albumu z serii *Polskie powstania narodowe* poświęconego zrywowi powstańczemu w Warszawie w sierpniu 1944 roku, muszę na wstępie wyrazić uznanie jego autorom za podjęcie się tak trudnego zadania. Trudnego z kilku powodów. Jednym z nich jest fakt, że Powstanie Warszawskie posiada bogatą literaturę zarówno naukową, wspomnieniową, jak i ikonograficzną. Próba stworzenia na tej przestrzeni nowej pracy jest zadaniem z pewnością niełatwym. Autorom albumu to się udało.

Album otwiera konspiracyjna broszura „Bój Warszawy 1 sierpień–2 październik 1944”. Autorem tej wydanej anonimowo w lipcu 1945 roku broszury był Roman Goldman. Tadeusz Żenczykowski w opracowaniu dotyczącym Powstania Warszawskiego napisał m.in.:

Przed pierwszą rocznicą Powstania dotarła do moich rąk w Krakowie wydana podziemnie broszura ówczesnej „Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj” pod tytułem „Bój Warszawy”. Była rozchwytywana w całym kraju. Zachowałem tę broszurkę jako symboliczną pamiątkę (...). Jak się później dowiedziałem, jej autorem był mój dobry znajomy Roman Goldman, któremu w 1938 r. przekazywałem redakcję prowadzonego przeze mnie przez kilka lat tygodnika „Strzelec”, organu Związku Strzeleckiego. R. Goldman był człowiekiem głęboko ideowym o silnym charakterze. Nie spotkałem go w konspiracji, chociaż obaj pracowaliśmy w tej samej dziedzinie (tzn. w Biurze Informacji i Propagandy KG AK – przyp. aut.). Był redaktorem wydawnictw podziemnych, znanym z pseudonimów „Lenart”, „Fiszer”. W parę miesięcy po napisaniu tej broszury został w 1946 roku aresztowany przez UB. Skazany na 10 lat więzienia, odzyskał wolność po 5 latach na mocy amnestii. W śledztwie był niezłomny, a swym godnym zachowaniem się w więzieniu był wzorem dla innych. Zmarł w 1958.¹

¹ T. Żenczykowski, *Samotny bój Warszawy*, Paryż 1985, s. 135–136, zob. także W. Chojnacki, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939–1941 i 1944–1953. Czasopisma, druki zwarte, druki ulotne*, Warszawa 1996, poz. 541.

Roman Goldman w latach 1941–1944 był redaktorem „Agencji Prasowej”² wydawanej przez Wydział Propagandy Bieżącej BiP KG ZWZ – AK. Ponadto razem z Janem Janiczkiem „Bolesławem” redagował wydawany przez BiP Okręgu Warszawa tygodnik „Pionier” kolportowany w latach 1940–1943 w Obwodzie Warszawa-Powiat.³ Prof. Grzegorz Mazur zwrócił uwagę na duży talent literacki i polemiczny R. Goldmana. Na początku 1944 roku R. Goldman został desygnowany na stanowisko szefa służby informacyjno-propagandowej w nowo tworzonej organizacji NIE.⁴

Pierwsza część jest poświęcona dokumentacji fotograficznej walk o stolicę. Albumów i opracowań na ten temat przez lata powojenne ukazało się niemało. Trudno sobie wyobrazić jakąkolwiek książkę o walkach w 1944 roku w Warszawie warstwy ikonograficznej. Zdjęcia te pokazują całą historię walczącej Warszawy od euforii pierwszych chwil wolności przez walkę w poszczególnych częściach miasta, losy ludności cywilnej po tragedię kapitulacji. Jerzy Tomaszewski pisał w ten sposób o pracy powstańczych fotoreporterów:

W momencie wybuchu powstania warszawskiego zamieniłem funkcję fotografa na fotoreportera i sprawozdawcę wojennego z terenem działania: Powiśle, Śródmieście (Północ i Południe) i bliska Wola. Z rozkazu, który otrzymałem 1 sierpnia 1944 roku, zapamiętałem trzy podstawowe zasady:

- fotoreporter wojenny musi być wszędzie, najczęściej na pierwszej linii frontu, a nawet przed pierwszą linią obrony;
- filmy muszą być wywoływane możliwie natychmiast po zrobieniu zdjęć;
- negatywy należy chronić w pierwszej kolejności, przed własnym życiem.

Kierując się tymi zasadami, fotografowałem walczącą Warszawę od pierwszego dnia powstania. Bohaterami zdjęć są żołnierze i ludność cywilna, sanitariuszki i łączniczki, są powstańcze groby, palone domy. Jest umęczone miasto.⁵

² L. Dobroszycki, *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939–1945*, Warszawa 1962, poz. 4; H. Nowosad-Łapatiew, W. Mroczkowski, *Polska prasa konspiracyjna w latach 1939–1945. Prasa powstania warszawskiego 1944. Katalog*, CA KC PZPR, Warszawa 1979, poz. 6.

³ G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP–ZWZ–AK 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 178. L. Dobroszycki z kolei podaje, że pismo „Pionier. Wiadomości Polskie” było wydawane przez niezależną grupę wywodzącą się z dawnego Związku Strzeleckiego i od września 1941 roku miało podtytuł *Pismo niezależne*, Dobroszycki, poz. 574; H. Nowosad-Łapatiew, W. Mroczkowski, poz. 516.

⁴ G. Mazur, op. cit., s. 46, 49.

⁵ J. Tomaszewski, *Epizody z Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1979, s. 1.

Właściwie te słowa mógłby napisać każdy z wielu powstańczych fotoreporterów, niestety w części do dziś anonimowych. W ramach Biura Informacji i Propagandy w czasie Powstania działali fotograficzni sprawozdawcy wojenni (FSW). Pracowali pod kierownictwem Wacława Żdzarskiego i Władysława Bali. Jak wskazuje się w literaturze tematu:

Największa liczba FSW pracowała w Śródmieściu, m.in. Sylwester Braun „Kris”, Eugeniusz Haneman, rodzeństwo Halina i Stanisław Bala, Leszek Rueger, Joachim Joachimczyk „Joachim”. W. Jewsiewicki szacuje, iż pracowało ok. czterdziestu FSW, ale przecież fotografowało o wiele więcej osób pełniących często inne funkcje. FSW działali również w innych dzielnicach, m.in. na Woli i Czerniakowie. Po wybuchu powstania zgłosiło się wielu fotografów-amatorów z własnym sprzętem, zasilając szeregi FSW. Takimi „wolontariuszami” byli np. Stanisław Kopf „Malarz”, ppor. Eugeniusz Lokajski „Brok” (znany przed wojną olimpijczyk – oszczepnik), Stefan Koper, Wiesław Chrzanowski „Wiesław”, Zbigniew Brym, Irena Skotnicka, Tadeusz Bukowski „Bończa”, Stanisław Sommer, Wincenty Szober, Jerzy Świdorski, por. Stefan Bałuk „Kubuś”, Jerzy Beeger „Ferdynand”, Henryk Śmigacz, Jerzy Tomaszewski, por. Stefan Rassalski „Ster”. (...) Ponadto od końca sierpnia po zbombardowaniu laboratorium filmowego i opuszczeniu Powiśla jako FSW podjęli pracę również „bezrobotni” operatorzy filmowi⁶.

Książki Jana Grużewskiego i Stanisława Kopfa⁷, Władysława Jewsiewickiego⁸, Sylwestra Brauna „Krisa”⁹, Lesława M. Bartelskiego i Tadeusza Bukowskiego¹⁰, Jerzego Tomaszewskiego¹¹ czy Emilii Boreckiej i Leonarda Sempolińskiego¹² to tylko przykłady wydawnictw poświęconych walczącej stolicy. Stąd też nie jest łatwo znaleźć zdjęcia do tej pory niepublikowane, a to udało się autorom omawianego albumu. Oczywiście nie jest tak, że wszystkie zdjęcia zostały pokazane po raz pierwszy. Z pewnością dokładna kwerenda wydawnictw poświęconych walce mieszkańców stolicy w 1944 roku mogłaby wskazać, że większość zdjęć była już rozpowszechniona.

⁶ G. Mazur, op. cit., s. 351; W. Jewsiewicki, *Powstanie Warszawskie 1944 okiem polskiej kamery*, Warszawa 1989 (to prawie stustronicowe opracowanie na temat działalności fotoreporterów w czasie powstania); L. Pracki, *Fotograficzni sprawozdawcy wojenni*, [w:] *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego 1944*, tom 2: *Polityka, kultura, społeczeństwo*, Warszawa 2006, s. 88–92 (dalej: WIEPW 2).

⁷ J. Grużewski, S. Kopf, *Dni Powstania. Kronika fotograficzna walczącej Warszawy*, Warszawa 1957; II wydanie rozszerzone: S. Kopf, *Dni Powstania*, Warszawa 1984; idem, *63 dni*, Warszawa 1994.

⁸ W. Jewsiewicki, op. cit.

⁹ S. Braun „Kris”, *Reportaże z Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1983.

¹⁰ L.M. Bartelski, T. Bukowski, *Warszawa w dniach Powstania 1944*, Warszawa 1980.

¹¹ J. Tomaszewski, op. cit.; E. Berus, J. Tomaszewski, *Powstanie Warszawskie w reportażach Jerzego Tomaszewskiego*, Warszawa 1994.

¹² E. Borecka, L. Sempoliński, *Warszawa 1945*, Warszawa 1975.

Jednak przygotowując niniejszy tekst, starałem się sprawdzić ikonografię w większości publikacji z lat 1957–2000. Stąd też porównując publikacje dotyczące dokumentacji fotograficznej Powstania Warszawskiego, udało mi odszyfrować pewne niepodpisane w albumie zdjęcia.

Fotografia przedstawiająca żołnierzy plutonu „Agaton” (fot. 39, s. 56)¹³ podczas walk na Woli została prawdopodobnie wykonana przez Stefana Bałuka „Kubusia”¹⁴. We wspomnieniach Stanisława Jankowskiego „Agatona” znalazł się następujący opis:

„Kubuś” robił okolicznościowe zdjęcia. (...) Major „Okoń” (Alfons Kotowski – przyp. aut.) pozował do zdjęcia. Ustawił się obok naszego fiacika, trzymając rozpostartą flagę hitlerowską. (...) „Andrzej” (kpr. podchor. Andrzej Martens – przyp. aut.) objął posterunek w płytkim rowie, który wykopaliśmy przed bramą cmentarza. Z naszym jedynym karabinem wyglądał nawet dość bojowo, choć bardzo po cywilnemu. Efekt kolejnego zdjęcia, które zrobił „Kubuś”, zepsuł jakiś starszy facet, który znalazł się w tle. (...) Taki był początek fotograficznego reportażu „Kubusia” z Warszawskiego Powstania. Fotografował przez 63 dni. O swoją lejkę i zapas filmów dbał równie jak o stena i magazynki, które dostał w Kampinosie. Uzbierał ponad pięćdziesiąt rolek filmów, wśród których były zupełnie unikalne zdjęcia z Woli, Żoliborza, Kampinosu i Starówki.¹⁵

Jest on autorem zdjęcia pokazującego przejście oddziałów powstańczych z Woli do Śródmieścia (fot. 60, s. 70)¹⁶. Autorką fotografii przedstawiających pogrzeb por. Kazimierza Pogorzelskiego „Rygla” (fot. 44 i 45, s. 59) była zaś

¹³ W. Jewsiewicki, op. cit., s. 162 i n.

¹⁴ Stefan Klemens Bałuk ps. „Starba”, „Kubuś”, „Michał Bałucki”, „Michał Zawistowski” (1914–2004), por., cichociemny, uczestnik kampanii wrześniowej, podczas której sfotografował we Lwowie budynki zbombardowane przez Luftwaffe. Po kampanii wrześniowej przedostał się do Francji, a następnie został ewakuowany do Anglii. Do Polski zrzucony 9/10 kwietnia 1944 roku. W okupowanej Warszawie dokumentował walkę stolicy, jest m.in. autorem słynnego zdjęcia pomnika Lotnika z namalowanym na cokole znakiem Polski Walczącej. Po powstaniu przebywał w niewoli niemieckiej, z której uciekł w styczniu 1945 roku. Po powrocie do Warszawy w lutym 1945 działał w Zrzeszeniu Wolność i Niezawisłość, aresztowany przez UB przebywał w więzieniu do 1947 roku. Pracował jako fotograf, był współautorem albumów fotograficznych poświęconych walczącej stolicy (*Miasto nieujarzmione*, Warszawa 1957), pokazujących udział żołnierzy polskich na frontach II wojny światowej (*Polacy na frontach II wojny światowej: 1939–1945*, Warszawa 1995). Był inicjatorem powstania pomnika Polskiego Państwa Podziemnego w Warszawie. Odznaczony VM, dwukrotnie KW.

¹⁵ S. Jankowski, *Z fałszywym ausweissem w prawdziwej Warszawie*, t. II, Warszawa 1985, s. 219.

¹⁶ W. Jewsiewicki, op. cit., s. 170.

Irena Skotnicka¹⁷. Fotografiją przedstawiającą, jak podano w albumie, kwaterę powstańczą (fot. 38, s. 55) wykonał Wiesław Ganin¹⁸. Jedno z najsłynniejszych zdjęć powstańczych, na którym uwieczniono niemiecki transporter opancerzony zdobyty przez powstańców 14 sierpnia, znany jako „Szary Wilk” (fot. 62, s. 73), zostało wykonane przez Sylwestra Brauna¹⁹, podobnie jak zdjęcie pokazujące powstańca na posterunku w czasie niemieckiego ataku od strony Uniwersytetu (fot. 91, s. 93)²⁰. Autorką zdjęcia pokazującego bawiące się dzieci (fot. 96, s. 98) jest Irena Skotnicka²¹. Zdjęcie podpisane w albumie jako *Może młoda para w dniu ślubu?* (fot. 97, s. 98) przedstawia wg J. Gruzewskiego zdjęcie pary młodej bezpośrednio po uroczystości ślubnej wraz ze świadkiem. Zdjęcie zostało wykonane na ulicy Wareckiej²². Wg innego opracowania jest to zdjęcie grupy przyjaciół²³. Fotografia pokazująca grupę jeńców niemieckich na ulicy Jasnej (fot. 98, s. 99) została wykonana przez Sylwestra Brauna²⁴. Zdjęcie pokazujące kompanię harcercską batalionu „Gustaw” (fot. 100, s. 100) zostało wykonane 3 września na barykadzie na ulicy Kruczej przez Edwarda Świderskiego. Co ciekawe, na zdjęciu jest syn fotografa łącznik Jerzy Świderski (na fotografii siedzi w berecie, pierwszy z prawej)²⁵.

Pisząc o części fotograficznej, należy zwrócić uwagę na trzy zespoły zdjęć. Pierwszy pochodzi ze źródeł niemieckich. Pokazuje on oddziały niemieckie walczące w Warszawie w 1944 roku. Drugi to fotografie dokumentujące codzienność jeńców i ludności cywilnej w obozie przejściowym w Pruszkowie. I wreszcie zespół kilku fotografii pokazujących zniszczoną stolicę wykonanych na początku 1945 roku. Do tej pory najobszerniej-

¹⁷ *Powstanie Warszawskie w ilustracji* (dalej: PWWI), „Warszawski Tygodnik Ilustrowany Stolica”, wydanie specjalne, 1 sierpnia 1957, s. 16. Irena Skotnicka (1925–2003), strzelec, łączniczka w Zgrupowaniu Bartkiewicz, autorka cyklu zdjęć o żołnierzach tego plutonu i fotoreportażu ze zdobycia Komendy Policji na Krakowskim Przedmieściu.

¹⁸ W. Jewsiewicki, op. cit., s. 172, Wiesław Ganin „Gil” (1923–1944), plutonowy podchorąży, żołnierz batalionu „Miotła”, poległ 28 sierpnia na terenie Banku Polskiego przy ulicy Bielańskiej.

¹⁹ Ibidem, s. 202.

²⁰ S. Braun, op. cit., s., 166.

²¹ PWWI, op. cit., s. 46.

²² J. Gruzewski, S. Kopf, op. cit., 1957, s. 114.

²³ J. Piórkowski *Miasto nieujarzmione*, Warszawa 1957, s. 150.

²⁴ W. Jewsiewicki, s. 287, wg wydawnictwa pod. red. J. Dyjceńskiego oraz I. Lange *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1957, autorem był Tytus Karlikowski, s. 10, co wydaje się informacją błędną.

²⁵ W. Jewsiewicki, s. 282.

szą dokumentację stanowi zbiór Leonarda Sempolińskiego, opublikowany w trzydziestolecie wyzwolenia stolicy²⁶. Autor fotografii wrócił do Warszawy 18 stycznia, uzyskawszy zezwolenie władz wojskowych polskich i radzieckich, rozpoczął dokumentowanie zniszczonej Warszawy. Jak sam pisał:

wybrałem się na pierwszą wyprawę fotograficzną. Rozpocząłem od placu Zamkowego. Dziwne to było uczucie, gdyż opuszczając Warszawę 2 września 1944 r., niewielką miałem nadzieję, że kiedyś tutaj wrócę. Posąg króla Zygmunta leżał na bruku w tym samym miejscu, obok którego we wrześniu przechodziłem. Nieliczni przechodnie przyglądali mu się teraz z uwagą i widocznym wzruszeniem. (...) Zamek w zupełnej ruinie, wysadzony w powietrze po kapitulacji Warszawy. Okoliczne domy wypalone lub zburzone. Plac Zamkowy porośnięty rowami podobnymi do okopów. Wykonałem kilkanaście zdjęć i udałem się na Stare Miasto²⁷.

Zdjęcia zaprezentowane w albumie nie pochodzą ze zbiorów L. Sempolińskiego, jednak są do nich podobne i podobnie oddają obraz miasta w pierwszych miesiącach 1944 roku.

Za bardzo cenną należy uznać również część poświęconą prasie powstańczej. Autor albumu zaprezentował czytelnikom przykłady gazet wydawanych w walczącej stolicy, przykłady – co należy podkreślić – reprezentatywne. Prasa w okresie powstania jest ważnym dokumentem epoki. Jak napisał we wspomnieniach gen. Tadeusz Bór-Komorowski:

W drugiej połowie sierpnia wychodziło w Warszawie kilkadziesiąt pism. Z powodu trudności w kolportażu każda dzielnica miała własną gazetę. Niezależnie od tego prawie każde stronnictwo polityczne wydawało również swe własne pismo. (...) nie wprowadziłem żadnej cenzury prasowej. Uważałem, że poczucie odpowiedzialności było tak powszechne, że wszelka kontrola była zbyteczna. (...) Papier wydzielany był redakcjom z centralnego składu i wszystkie wydawnictwa korzystały z niego na równi. Pomimo dużej ilości wydawanych pism było ich zawsze za mało. Niejednokrotnie nie mogły dotrzeć do miejsc bardziej oddalonych od drukarni. Tłum żądny wiadomości rozchwytywał je często, zanim kolporterki zdolały obejść wyznaczony rejon²⁸.

Prasa powstańcza tak naprawdę nigdy nie została w pełni zbadana i skatalogowana. Dysponujemy, co prawda, opracowaniami dotyczącymi historii prasy konspiracyjnej i powstańczej²⁹, a na podstawie kwerend zbiorów

²⁶ E. Borecka, L. Sempoliński, op. cit.

²⁷ Ibidem, s. 277–278.

²⁸ T. Bór-Komorowski, *Armia podziemna*, Londyn 1951, s. 292–293.

²⁹ Posługuję się typologią zaproponowaną przez W. Bartoszewskiego i L. Dobroszyckiego, którzy wydzielili cztery kategorie prasy wydawanej podczas okupacji: prasę konspiracyjną (produkowaną i kolportowaną bez debitu władz okupacyjnych), powstańczą (wydawaną w sposób jawny na terenach objętych powstaniem), polową (produkowaną

poszczególnych bibliotek i archiwów opracowano katalogi prasy Powstania Warszawskiego³⁰, jednak nie uwzględniają one kolekcji prywatnych ani krajowych, ani zagranicznych³¹. Zarówno katalog, jak i opracowania nie podają nawet liczby tytułów prasowych wydawanych w okresie powstania. Władysław Bartoszewski wymienił 130 tytułów³². Największy zbiór prasy powstańczej posiadało dawne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (obecnie Archiwum Akt Nowych w Warszawie Oddział VI) – 111³³ oraz Biblioteka Narodowa – 79 tytułów³⁴. W nowszych opracowaniach (nie katalogach) podaje się też różne liczby: od 147³⁵, przez 160³⁶ po 167³⁷ tytułów. Ryszard Bzinkowski w opracowanym katalogu prasy powstańczej wymienia także 18 tytułów, których istnienie nie zostało potwierdzone, a także 7 pism o ograniczonym zasięgu i 4 pisma agencyjne³⁸.

Z tym większym uznaniem należy przyjąć próbę pokazania części wysiłku wydawniczego okresu powstania 1944 roku. Oczywiście zawsze można postawić zarzut, że pokazano zbyt mało tytułów. Jednak biorąc pod uwagę, że stanowią one tylko część albumu, muszę jeszcze raz podkreślić, że dokonano wyboru pokazującego zarówno rodzaje prasy ze względu na miejsce wydawania, jak i ze względu na wydawców. Prasa powstańcza idealnie

i kolportowaną w sposób jawny z przeznaczeniem dla członków oddziałów partyzantycznych lub też dla ludności obszarów przejściowo wyzwolonych przez ruch oporu) oraz obozową (wydawaną tajnie przez więźniów w obozach koncentracyjnych i pracy przymusowej, oflagach i stalagach na terenie państw osi i krajów okupowanych) – W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, *Prasa ruchu oporu w Polsce 1939–1945. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. II, Warszawa 1968, s. 53–54. Do najważniejszych opracowań należy zaliczyć pracę S. Lewandowskiej *Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945*, Warszawa 1992 oraz R. Bzinkowskiego *Słowo walczącej stolicy*, Warszawa 2002.

³⁰ Jednym z pierwszych opracowań poświęconych wyłącznie prasie powstańczej była wydana w 1972 roku praca W. Bartoszewskiego *Prasa powstania warszawskiego. Zarys historyczno-bibliograficzny*, Warszawa 1972.

³¹ J. Jarowiecki, E. Wójcik, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1992, s. 7.

³² Ibidem.

³³ H. Nowosad-Łapatiew, W. Mroczkowski, op. cit.

³⁴ J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939–1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984.

³⁵ W. Grabski, *Prasa Powstania Warszawskiego 1944*, Warszawa 1994, s. 93–95.

³⁶ R. Habielski, *Prasa Powstania Warszawskiego 1944*, [w:] WIEPW 2, s. 276.

³⁷ R. Bzinkowski, op. cit., s. 399–408.

³⁸ Ibidem, s. 409–410.

pokazuje całą gamę sił i ugrupowań politycznych zaangażowanych w walkę z okupantem – od Armii Krajowej przez Polską Partię Socjalistyczną, Stronnictwo Narodowe, Związek Syndykalistów Polskich, Stronnictwo Demokratyczne po Armię Ludową.

Tę część otwiera numer gazety „Dzień Warszawy”, będącej kontynuacją pisma konspiracyjnego pod tym samym tytułem. Pismo, co ważne, było inicjatywą prywatną związaną z Departamentem Informacji Delegatury Rządu³⁹, jednak w literaturze wskazuje się na powiązania redakcji ze Stronnictwem Demokratycznym, a następnie Związkiem Polskich Demokratów⁴⁰. Znane są trzy mutacje pisma wydawane w czasie walk o stolicę. Niekiedy są one podawane jako jedno pismo⁴¹ lub trzy odrębne tytuły⁴². Wynika to z różnych miejsc wydawania (Śródmieście-Północ, Śródmieście-Południe), a także różnych odmian tytułu (*Wydanie poranne*, *Wydanie popołudniowe*). Pismo było redagowane i wydawane w Śródmieściu przez Halinę Przeworską i Tadeusza Myślińskiego. Warto odnotować, że pismo, którego pierwszy powstańczy numer ukazał się 2 sierpnia⁴³, było wydawane w „Walczącej Warszawie”, co w sposób świadomy lub nie stanowiło nawiązanie do tradycji powstania listopadowego, kiedy pierwsze książki w 1830 roku były wydawane w „Oswobodzonej Warszawie”⁴⁴. Bardzo ciekawym i mało znanym pismem jest również reprodukowana „Gazeta Polowa. Granat”. Pismo było wydawane na Mokotowie przez Grupę Artyleryjską „Granat” w dniach 17 do 20 sierpnia. Obecnie w katalogach odnotowywane są tylko cztery numery gazetki.

W albumie znajduje się też reprodukcja pisma „Nowy Dzień”, wydawanego przez Zjednoczenie Demokratyczne. Należy nadmienić, że ukazywały się dwa pisma pod tym samym tytułem. Autorzy albumu zaprezentowali gazetę wydawaną w Śródmieściu (ma podtytuł „Popołudniowe pismo demokratyczne”) przez Zygmunta Ziółka i Krystynę Jungowską przy współpracy Euzebiusza Ziółka, Stanisława Michałowskiego i Jadwigi Lubińskiej. Druga gazeta „Nowy Dzień” była wydawana na Ochocie przez Witolda Wolffa i Anetę Wolff-Rutkowską. Obie inicjatywy były kontynuacją pisma konspi-

³⁹ W. Bartoszewski, op. cit., s. 343–344.

⁴⁰ Jarowiecki, Wójcik op. cit., s. 35–36.

⁴¹ Ibidem; H. Nowosad-Łapatiew, W. Mroczkowski, op. cit., s. 209.

⁴² Tak np. W. Bartoszewski, op. cit. s. 343–344.

⁴³ Ibidem, s. 343.

⁴⁴ Np. *Pamiętniki Jana Kilińskiego, szewca – a zarazem pułkownika 20 Regimentu*, Warszawa 1830.

racyjnego „Nowy Dzień”, przy czym pismo wydawane na Ochocie działało w oparciu o własny nasłuch radiowy i nie miało kontaktu z redakcją w Śródmieściu⁴⁵. Tu prosba do autorów albumu, żeby w następnych edycjach uwzględnić oba pisma „Nowy Dzień” – zarówno to wydawane w Śródmieściu, jak i to z Ochoty.

Jako przykład pisma „dzielnicowego” pokazano „Barykadę Powiśla”. To jedno z wielu pism wydawanych w poszczególnych dzielnicach, można też wspomnieć o „Kurierze Mokotowskim” „Nowinach Żoliborskich”, „Dzieciach Mokotowa”, „Nowym Świecie” etc.⁴⁶ Jednak „Barykada Powiśla”, wydawana przez Wydział Propagandy Komisariatu Cywilnego przy Grupie Bojowej „Krybar” (później przez Wydział Propagandy Delegatury Rejonowej Rządu Warszawa-Powisłe), jest ciekawa ze względu na grono osób współpracujących z redakcją, m.in. Zofia Kossak, Jerzy Braun czy Jan Brzechwa. Część numerów była ilustrowana linorytami Ludwika Gardowskiego (w numerach 8, 9, 13/14, 21, 27)⁴⁷. Mogę wyrazić żal, że nie reprodukowano numeru ozdobionego takim właśnie linorytem. Z pism organizacji politycznych w albumie pokazano m.in. stronę tytułową „Komunikatu Specjalnego WIP-ADZ”, wydawanego przez Konwent Organizacji Niepodległościowych, organizację podporządkowaną ZWZ-AK w pionie wojskowym, jednak politycznie pozostającą w opozycji do Delegatury Rządu. KON założyli piłsudczycy, m.in. Zygmunt Hempel i Mikołaj Dolatowski, a w 1942 roku dołączył do niej przybyły z Węgier dr Wacław Lipiński. W chwili wybuchu powstania warszawskiego KON wszedł w skład Stronnictwa Demokratycznego i miał swojego przedstawiciela w Radzie Jedności Narodowej⁴⁸. W czasie walk o stolicę wydano 40 numerów pisma WIP-ADZ redagowanego przez Ottona Gordziałowskiego⁴⁹.

Ciekawym przykładem pism wydawanych w czasie powstania jest reproduktowane pismo „Kobieta na Barykadzie” (pierwszy numer ukazał się pod tytułem „Kobieta na Barykadach”), wydawane przez Chłopską Organizację Wolności „Raclawice”. Pismo redagowane przez Stefanię Krasowską „Fuńkę” było kontynuacją gazetki „Głos Kobiet Wiejskich” – dodatku do organu „Walka i Wolność”, wydawanego w latach 1942–1944. Mottem pisma były

⁴⁵ W. Bartoszewski, op. cit., s. 355.

⁴⁶ R. Bzinkowski, op. cit., s. 131–132.

⁴⁷ W. Bartoszewski, op. cit. s. 331.

⁴⁸ S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939–1945*, Filadelfia 1979, s. 106–107.

⁴⁹ W. Bartoszewski, op. cit., s. 365.

słowa *I nie ustaniem w walce, siłę słuszności mamy, A mocą tej słuszności wytrwamy i wygramy*, będące fragmentem *Pieśni Polaków w Niemczech* autorstwa Edmunda Osmańczyka⁵⁰. Stanowiło to bezpośrednie nawiązanie do pisma „Walka i Wolność”. W czasie powstania ukazały się cztery numery pisma o objętości 8 stron, na które składały się materiały informacyjne i literackie opisujące udział kobiet w walkach o Warszawę⁵¹.

Autorzy albumu zaprezentowali także inne gazety wydawane przez ugrupowania polityczne podczas walk w Warszawie. Pisma te symbolizują życie polityczne w konspiracji. Obok gazet wydawanych przez piłsudczyków czy ruch ludowy kolportowane były periodyki będące organami organizacji działających poza strukturami polskiego państwa podziemnego, np. Polskiej Partii Robotniczej i Armii Ludowej. Jako przykład prasy PPR zaprezentowano „Głos Warszawy”. Tu należy zaznaczyć, że pismo początkowo było wydawane na Starym Mieście (do 25 sierpnia), następnie w dzielnicy Śródmieście-Północ (od 26 sierpnia do 2 września) i w dzielnicy Śródmieście-Południe (od 19 września do 2 października). Pismo było organem Komitetu Warszawskiego PPR i kontynuacją pisma pod tym samym tytułem wydawanego od 1942 roku. Redaktorem był przez cały czas powstania Władysław Bieńkowski⁵². Zaprezentowany numer 167 został wydany po opuszczeniu Starego Miasta i był pierwszym numerem wydany w Śródmieściu. Innym przykładem prasy lewicowej, tym razem organem Armii Ludowej, jest reprodukcja w albumie „Biuletyn Podokręgu nr 2 Armii Ludowej”, wydawany na Żoliborzu od 5 sierpnia do 28 września. Redaktorem był Zenon Kliszko, a z redakcją współpracowali Krystyna Dąbrowska, Aleksander Wolski, Helena Kozłowska i Janina Cękalska. Ogółem wydano 55 numerów⁵³. Z pism nurtu lewicowego zaprezentowano „Syndykalistę” – organ Syndykalistycznego Porozumienia Powstańczego. Pismo było kontynuacją wydawnictw konspiracyjnych „Czyn” i „Walka Ludu” (co zaznaczono w podtytule pierwszego numeru). Pismo było drukowane w Śródmieściu, ogółem wydano 18 numerów od 29 sierpnia do 30 września⁵⁴. Autorzy albumu reprodukowali także numer „Biuletynu Centralnego Komitetu Ludowego”. Był to

⁵⁰ I. Sawicka, *Stefania Krasowska (1886–1964), redaktorka „Kobiety na Barykadzie”*, [w:] *Prasa Powstania Warszawskiego*, pod red. T. Skoczka, Warszawa 2015, s. 155–156.

⁵¹ W. Bartoszewski, op. cit., s. 349.

⁵² A. Przygoński, *Prasa konspiracyjna PPR. Zarys, katalog. życiorysy*, Warszawa 1966, s. 122–124.

⁵³ Ibidem, s. 106.

⁵⁴ W. Bartoszewski, op. cit., s. 363.

organ Centralizacji Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych (grupujący Robotniczą Partię Polskich Socjalistów, Polskie Stronictwo Demokratyczne, Związek Syndykalistów Polskich, Bund oraz kilka pomniejszych organizacji⁵⁵) redagowany przez Stefana Kurowskiego, z którym współpracowali m.in. Stanisław Płoski, Piotr Gajewski, Romuald Miller, Jerzy Walter, Edward Czemies, Józef Salcewicz. Pismo było wydawane w Śródmieściu od 23 sierpnia do 30 września, początkowo codziennie, a od 11 września co drugi dzień⁵⁶.

Obok pokazano numer organu Stronictwa Pracy „Kurier Stołeczny”, redagowanego przez Jana Hoppego i Bolesława Wasylewskiego, redakcja mieściła się w dzielnicach Śródmieście-Północ, a następnie Śródmieście-Południe i ukazywało się od 9 sierpnia do 2 października. Było, co zaznaczono w podtytule, kontynuacją pism „Reforma”, „Naród” i „Polska Odrodzenia”. Pismo to miało także swoje wydanie staromiejskie, niezależne od edycji śródmiejskiej. Zaprezentowany numer jest wydaniem południowośródmiejskim, wydawanym niezależnie od wydania centralnego z Śródmieścia-Północ⁵⁷. Ciekawym przedsięwzięciem wydawniczym była reprodukowana „Jednodniówka Katolicka”, wydana prywatnie przez środowiska zbliżone do Stronictwa Pracy. Pismo liczyło dwie strony i zawierało artykuły o treści religijnej i było wydane w dniu Święta Narodzenia NMP⁵⁸. Inną prywatną inicjatywą wydawniczą było zaprezentowane pismo „Demokrata”. Było ono wydawane przez Spółdzielnię Wydawniczą Prasa, prywatną inicjatywę grupy dziennikarzy okresu okupacji, który rozpoczął jako:

sześciostronicowy dziennik podziemny (...), na czele którego staję Grzegorz Załęski („Grzegorz”). Komitet redakcyjny „Demokraty” stanowili: Rafał Praga („Mały”), Leszek Raabe (komendant Socjalistycznej Organizacji Bojowej), Stanisław Ryszard Dobrowolski, Kazimierz Dorosz, Jerzy Wyszomirski i inni ludzie, których łączyła ideologia demokratyczna, chociaż należeli do różnych organizacji podziemnych⁵⁹.

Pismo ukazywało się także w czasie powstania. Miało zmienioną winietę na czerwoną. Obok Grzegorza Załęskiego pismo redagował Rafał Praga i było wydawane początkowo na Powiślu, a następnie w Śródmieściu-Pół-

⁵⁵ S. Korboński, op. cit., s. 118–119; W. Baliński, *Centralizacja Stronnictw Demokratycznych, Socjalistycznych i Syndykalistycznych*, [w:] WIEPW 2, s. 48–49.

⁵⁶ W. Bartoszewski, op. cit., s. 334.

⁵⁷ Ibidem, s. 353.

⁵⁸ Ibidem, s. 347–348.

⁵⁹ G. Załęski, *Satyra w konspiracji*, Warszawa 1958, s. 12.

noc i w Śródmieściu-Południe. W czasie powstania nawiązano do tradycji pisma z okresu konspiracji, zamieszczając nieliczne teksty satyryczne (przed powstaniem poświęcona temu była ostatnia strona). Było to o tyle trudne, że okres walk w Warszawie nie sprzyjał żartom i oczekiwano od pism powstańczych raczej informacji o walkach niż żartów. Przykładem może być fraszka Adriana Czerwińskiego *Konspiracja*:

Rzekł Wacław do Michała: – Powiedz, Panie Bolku,
Jak mam pytać o Pana... Zawsze o Karolka!
A do pana Zygmuncie, jak mam mówić? – Janie!
Wszedł Jerzy: – Jak się macie, Władku i Stefanie⁶⁰.

W okresie powstania pismo ukazywało się od pierwszych dni sierpnia do 29 września 1944 roku⁶¹.

W albumie nie zabrakło oczywiście pism Biura Informacji i Propagandy KG AK oraz Delegatury Rządu na Kraj, aczkolwiek nie zaprezentowano, co uważam za błąd, organu Delegatury „Rzeczpospolita”. Autorzy przypomnieli prasę centralną BiP-u, czyli „Biuletyn Informacyjny”. Było to największe pismo konspiracyjne okresu okupacji, którego nakład wynosił nawet 50 000 egzemplarzy, a ostatni numer przed powstaniem wydrukowano w 100 000 egzemplarzy⁶². Redakcją zarówno w okresie okupacji, jak i podczas powstania kierował Aleksander Kamiński. W albumie zaprezentowano jeden z wrześniowych numerów. Tu raczej widziałbym numer z 2 sierpnia z rozkazem gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego o rozpoczęciu walk w Warszawie, wraz z dodatkami nadzwyczajnymi. Te numery, co prawda najbardziej znane i reprodukowane, mają charakter symboliczny. Z pism BiP-u zaprezentowano także gazetkę „Barykada. Warszawa Walczy” wydaną od 6 września do 1 października w Śródmieściu, redagowaną przez płk. Adama Borkiewicza przy współpracy Tadeusza i Stanisława Garztekich, Stanisława Lipińskiego i Jerzego Dostatniego. Pismo było następcą dwóch innych śródmiejskich gazet: „Barykady” oraz „Warszawa Walczy”, stąd też podwójna numeracja. „Barykada” była redagowana także przez płk. Adama Borkiewicza, a „Warszawa Walczy” przez Sławomira Dunina-Borkowskiego i Halinę Auderską⁶³.

⁶⁰ „Demokrata. Codzienne pismo ilustrowane”, Warszawa 25 sierpnia 1944 roku.

⁶¹ W. Bartoszewski, op. cit., s. 339.

⁶² M. Straszewska, *Biuletyn Informacyjny 1939–1944*, „Przegląd Historyczno-Woj-skowy”, nr specjalny 1 (190), Warszawa 2001, s. 36.

⁶³ W. Bartoszewski, op. cit., s. 331–332, 367–368.

Z pism Delegatury Rządu zaprezentowano dwa tytuły: „Dziennik Obwieszczeń Rejonowego Delegata Rządu Warszawa-Południe” oraz „Polska Zwycięży”. Pierwszy z nich obok zarządzeń urzędowych zawierał artykuły wstępne pisane przez Rejonowego Delegata Rządu Edwarda Quiriniego, podpisywane „inż. Stefan Kulesza”⁶⁴. Drugi tytuł był w Śródmieściu-Południe. Ukazało się prawdopodobnie tylko 6 numerów⁶⁵.

Kolejna część albumu została poświęcona plakatom. Autorzy albumu błędnie zatytułowali ten rozdział *Plakaty powstańcze*, gdyż obok plakatów powstańczych (tj. wydanych w czasie powstania) znajdują się tu także plakaty wydane na emigracji oraz po wojnie. Jako pierwszy został zaprezentowany plakat nieznanego autora wydany na zlecenie Departamentu Informacji Delegatury Rządu na Kraj i kolportowany od 1 sierpnia 1944 roku razem z plakatem IV Wydziału Prasowo-Wydawniczego Biura Informacji i Propagandy KG AK *Do broni w szeregach AK!* autorstwa Mieczysława Jurgielewicza i Edmunda Burkego. Muszę wyrazić żal, że plakat *Do broni* został zaprezentowany tylko w formie kartki pocztowej. W tej części zaprezentowano także plakat *Każdy pocisk – jeden Niemiec* autorstwa Henryka Chmielewskiego, który został zestawiony ze zdjęciem z powstania, na którym znalazł się plakat. Kolejnym i ostatnim tak naprawdę plakatem powstańczym jest praca Stanisława Miedzy-Tomaszewskiego *W walce – odwet za krew tysięcy Polaków*.

Wyjątkową ekspresją interpretacji plastycznej odznaczał się plakat Stanisława Tomaszewskiego-Miedzy „W walce – odwet za krew tysięcy Polaków”. Wykonany w nocy z 22 na 23 sierpnia w pracowni przy ulicy Górskiego został nad ranem dostarczony przez łączniczki do drukarni Tajnych Wojskowych Zakładów Wydawniczych przy ulicy Chmielnej. Lapidarność i sugestywność obrazu osiągnął artysta przy pomocy dwóch jakże prostych znaków graficznych: sześciu bagnetów skierowanych w stronę swastyki na murze ze śladami od kul. Barwy czerwieni, czerni i bieli wzmacniały jeszcze bardziej jego ekspresję ideowo-artystyczną⁶⁶.

Z plakatów związanych z powstaniem wydanych na emigracji jeszcze w czasie okupacji zaprezentowano dwie prace Marka Żuławskiego *Warsaw – August – September – 1944* i *Warsaw. Their fight is your fight*. Obydwa pla-

⁶⁴ Ibidem, s. 340.

⁶⁵ W. Bartoszewski nie wskazał na związki pisma z Delegaturą Rządu – ibidem s. 357, informacja, że była to gazeta wydawana przez Delegaturę znajdują się w H. Nowosad-Łapatiew, W. Mroczkowski op. cit., s. 218; Cieślakiewicz, Falkowska, Paczkowski, op. cit., s. 130; Jarowiecki, Wójcik, op. cit., s. 80.

⁶⁶ J. Fijałkowska, *Warszawski Plakat Powstańczy*, [w:] *Plakaty Powstańczej Warszawy*, Warszawa 1989, s. 2.

katy powstały w Londynie w 1944 roku. Autorzy pokazali także wydrukowany w Rzymie plakat Stanisława Lipińskiego *Warsaw 1939–1944*. Wszystkie plakaty pokazują w bardzo sugestywny sposób tragedię miasta. Plakaty Marka Żuławskiego wpisują się w prowadzoną na emigracji akcję wsparcia walczącej stolicy. W ramach tej akcji wydawano broszury i ulotki, których adresatem był czytelnik anglojęzyczny, celem zaś było pokazanie, jak naprawdę wygląda sytuacja w powstańczej stolicy. Do kwestii broszur poświęconych walczącej stolicy wrócę w końcowej części niniejszego artykułu. Z prac współczesnych w albumie znalazły się dwa plakaty: pierwszy zawierający program obchodów 62. rocznicy wybuchu Powstania Warszawskiego, drugi autorstwa Andrzeja Pągowskiego do filmu *Sierpniowe niebo. 63 dni chwały*, nawiązujący klimatem do plakatów Marka Żuławskiego i Stanisława Lipińskiego.

W kolejnej części albumu zaprezentowano pamiątki związane z powstaniem. Tu pokazano m.in. elementy wyposażenia i umundurowania powstańców, a także broń używaną w czasie walk o stolicę. W tym miejscu muszę poczynić jedną uwagę. Prezentując przykłady broni zabrakło mi legendarnego pistoletu maszynowego produkowanego w konspiracji – Błyskawicy, konstrukcji Wacława Zawrotnego i Seweryna Wielaniera. Broń ta często jest błędnie opisywana w literaturze jako niemiecka wersja pistoletu maszynowego Sten⁶⁷, niekiedy, że była to polska wersja niemieckiego pistoletu maszynowego MP 3008. Stąd też uważam, że warto było zaprezentować zdjęcie Błyskawicy z podaniem informacji o jej konstruktorach.

Autorzy albumu zaprezentowali też upamiętnienie powstania w medaletterstwie. Tu niestety nie podano informacji na temat prezentowanych medali, takich jak emitent, projektant, rok emisji ewentualnie wersja. Pozwolę sobie pewne braki uzupełnić w miarę posiadanych informacji.

Jako jeden z pierwszych (pozycja 262) zaprezentowano medal *Pokonani – Niezwyciężeni 1939–1945*. Medal nieznanego projektanta został wykonany w 1980 roku przez Spółdzielnię Rzemieślniczą Żoliborz, a jego emitentem był PAX⁶⁸.

Pod pozycją 263 pokazano medal *General brygady Antoni Chruściel*, którego emitentem był Związek Powstańców Warszawy w Bydgoszczy, a autorem według założeń projektowych Zdzisława Abramka była Stanisława Wątróbska-Frindt. W albumie pokazano pierwszą wersję medalu z roku 1992,

⁶⁷ J. Lugs, *Handfeuerwaffen*, Band II Berlin 1982, s. 336.

⁶⁸ <https://myvimu.com/exhibit/15616217-063-pokonani-niezwyciezeni-wersja-i> [dostęp: 21.03.2020].

kiedy wybito go w ramach serii wybitnych dowódców walczących w Powstaniu Warszawskim. Wersja druga z 1994 roku, wydana na 50. rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego, miała na rewersie po bokach alegorii napis „1944 50 lat”. Medal ten w niewielkim nakładzie 200 sztuk wydała Mennica Państwowa⁶⁹. Generał Antoni Chruściel został też upamiętniony na medalu wyemitowanym i wybitym przez Mennicę Państwową w 1994 roku, zaprojektowanym przez Andrzeja Nowakowskiego⁷⁰.

Pozycja 264 to medal wybity w 1984 roku przez Zarząd Stołeczny Związku Bojowników o Wolność i Demokrację autorstwa Krystiana Jarnuszkiewicza⁷¹. Pozycja 265 to medal wydany przez Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne w Warszawie według projektu Bohdana Chmielewskiego, wykonany w Mennicy Państwowej⁷². Kolejny medal (pozycja 266), wyemitowany przez PTTK Warka, upamiętnia nie tylko samo Powstanie, ale także „kamienistą drogę”, którą pokonali powstańcy w Pęcicach, gdzie stoczyli nierówną walkę z przeważającą liczbą żołnierzy niemieckich. Medal projektował Alfred Kózka (Włodzimierz Majdewicz), a wykonała Mennica Państwowa⁷³.

W tym samym roku Veritas był emitentem medalu według projektu Jacka Muldner-Nieckowskiego, a wykonanego w Zjednoczonych Zakładach Gospodarczych w Częstochowie (pozycja 269)⁷⁴. W 1989 roku Stołeczny Komitet Budowy Pomnika Bohaterów Powstania Warszawskiego był emitentem medalu według projektu Wincentego Kućmy, który upamiętniał właśnie 45. rocznicę. Medal był wybity w Mennicy Państwowej (poz. 268)⁷⁵. Poz. 270 to medal poświęcony Tadeuszowi Borowi-Komorowskiemu, wyemitowany przez Związek Powstańców Warszawskich w Bydgoszczy przy Zarządzie Wojewódzkim ZBOWiD, wykonany przez Mennicę Państwową według założeń projektowych Zdzisława Abramka i projektu Stanisławy Wątróbskiej⁷⁶. Medal pokazany pod pozycją 267 to cegiełka na budowę Pomnika

⁶⁹ J. Buciński, *Rocznice wybuchu Powstania Warszawskiego w medalierstwie*, <http://ponury-nurt.blogspot.com/2012/08/rocznice-wybuchu-powstania.html> [dostęp: 20.03.2020].

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ <https://www.aukcjeostoya.pl/biala-broń/odznaczenia/10825/10825-detail> [dostęp: 20.02.2020].

Powstania Warszawskiego wyemitowana przez Społeczny Komitet Budowy Pomnika Powstania Warszawskiego według projektu Stanisława Sikory⁷⁷.

Kolekcję medali zamyka medal poświęcony płk. Karolowi Ziemiemu-Wachnowskiemu. Medal został wyemitowany w 1996 roku przez Związek Powstańców Warszawskich w Bydgoszczy według założeń projektowych Zdzisława Abramka i projektu Hanny Roszkiewicz. Medal został wybity w Mennicy Państwowej⁷⁸.

Kontynuacją tej części jest zaprezentowanie kolekcji odznaczeń i medali związanych z Powstaniem Warszawskim. Otwiera ją Krzyż Armii Krajowej ustanowiony przez gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego 1 sierpnia 1966 roku, zaprojektowany przez Andrzeja Bobrowskiego, odlany w londyńskiej firmie Edwarda Kulikowskiego⁷⁹. Drugi zaprezentowany medal to również ustanowiony na emigracji Medal Wojska⁸⁰. Medal ten mógł otrzymać każdy, kto służył co najmniej 6 miesięcy w jednostce biorącej udział w walce na terenie operacyjnym. Medal mógł otrzymać żołnierz wojsk lądowych „za czyn przynoszący szczególną korzyść Wojsku Lądowemu, a wykraczający poza normalny obowiązek albo za szczególnie sumienną służbę w czasie wojny”⁸¹.

W albumie pokazano także ustanowiony w 1981 roku Warszawski Krzyż Powstańczy nadawany żołnierzom wszystkich formacji powstańczych oraz żołnierzom innych formacji biorących czynny udział w walce powstańczej, członkom Wojskowej Służby Kobiet, powstańczej służby zdrowia, prasy i informacji powstańczej oraz pozostałych powstańczych służb pomocniczych, innym osobom wspomagającym bezpośrednio czyn powstańczy⁸². Projektantem Krzyża był Edward Gorol. W albumie znalazł się także m.in.

⁷⁷ J. Buciuński, *Moja pasja moim holdem. Powstanie Warszawskie w medalierstwie*, <http://gazeta-kolekcjonera.myvimu.com/moja-pasja-moim-holdem-powstanie-warszawskie-w-medalierstwie/> [dostęp: 21.03.2020].

⁷⁸ <https://myvimu.com/exhibit/15602017-014-wachnowski-pulkownik-jan-ziemski> [dostęp: 21.03.2020].

⁷⁹ S. Oberleitner, *Polskie ordery, odznaczenia i niektóre odznaczenia zaszczytne 1705–1990*, Zielona Góra 1992, s. 360.

⁸⁰ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 lipca 1945 r. O Medalu Wojska*, DzU nr 9, poz. 29, z 4 lipca 1945 roku.

⁸¹ Ibidem.

⁸² *Ustawa z dnia 3 lipca 1981 r. O ustanowieniu Warszawskiego Krzyża Powstańczego*, DzU nr 18, poz. 85 z 1981 roku z późn. zm.

Krzyż Partyzancki⁸³, Medal Za Warszawę oraz Medal Zwycięstwa i Wolności⁸⁴, ustanowione po zakończeniu wojny.

Medal Za Warszawę, był nadawany

w celu upamiętnienia bohaterskiej historii Warszawy w wojnie z hitlerowskim najeźdźcą, historii żołnierza, który bronił Stolicy we wrześniu 1939 roku, walczył nieugięcie w okresie okupacji i ginął ofiarnie w tragicznym powstaniu, a także celem upamiętnienia zwycięskiego wyzwolenia Warszawy przez Odrodzone Wojsko Polskie w sojuszu z Armią Czerwoną oraz celem nagrodzenia uczestników tych walk o Stolicę⁸⁵.

Pisząc o innych pamiątkach związanych z powstaniem, na uwagę zasługuje kolekcja banknotów z pieczętką, że są one żołdem wypłaconym żołnierzom AK, oraz nuty do piosenki *Marsz Mokotowa* wydane w Warszawie w 1947 roku.

Na koniec kilka słów o tym, czego zabrakło mi w bardzo ciekawym albumie *Powstanie Warszawskie* pod red. dr. Tadeusza Skoczka. W części poświęconej grafice być może warto było przypomnieć tekę grafik Ludwika Cieślika wydaną w 25. rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego⁸⁶. Z pewnością zamieszczenie kilku prac wzbogaciłoby album, a byłyby także pretekstem do przypomnienia prac tego zapomnianego artysty, który będąc świadkiem tragicznych wydarzeń, uwiecznił je w formie graficznej. Jak sam napisał we wstępie do wydawnictwa:

W pamięci tych, którzy to piekło przeżyli, nie zatary się obrazy owych okrutnych dni. Na zawsze te dantejskie sceny wycisnęły piętno w ich sercu. Ci, którzy stracili najbliższe osoby, ci, którzy na ciele i duchu ucierpieli, ci, którzy poszli na tułaczkę, oni wszyscy noszą w sobie te sceny zgrozy⁸⁷.

Drugą moją propozycją, którą składam autorom albumu, jest przypomnienie kilku pierwszych opracowań dotyczących zrywu 1944 roku. Są to wydawnictwa bardzo ciekawe ze względu na treść, ale także formę graficzną.

Pierwsze broszury, pokazujące heroizm walczącej Warszawy, ukazały się już w trakcie Powstania. Ich adresatem był czytelnik anglojęzyczny, celem

⁸³ Dekret Rady Ministrów z 28 października 1945 r. O Krzyżu Partyzanckim, DzU nr 50, poz. 288 z 1945 roku.

⁸⁴ Dekret Rady Ministrów z dnia 26 października 1945 r. o ustanowieniu Medalu Zwycięstwa i Wolności 1945 r. DzU nr 50, poz. 286 z 1945 roku.

⁸⁵ Dekret Rady Ministrów z 26 października 1945 r. O ustanowieniu Medalu Za Warszawę, DzU nr 50, poz. 287 z 1945 roku.

⁸⁶ L. Cieślik, *Warszawa 1944*, Studio Wagram, Bruksela 1969.

⁸⁷ Ibidem.

zaś było pokazanie naszym sojusznikom, jak naprawdę wygląda sytuacja w powstańczej stolicy. W sierpniu 1944 roku wydano np. broszurę Zygmunta Nagórskiego jr.⁸⁸ z okładką zaprojektowaną przez J. Polińskiego, która po rozłożeniu wyglądała jak mały plakat wzywający do pomocy dla walczącego miasta. Z kolei Zygmunt Lityński w broszurze *Warsaw. A warning* przedstawił walki o stolicę do 21 sierpnia w oparciu o meldunki nadsyłane z kraju⁸⁹. Bardzo ciekawa pod względem graficznym jest wydana w Wielkiej Brytanii książka w języku angielskim *63 Days. A story of the Warsaw Rising* z przedmową George'a Gibsona⁹⁰. Ze względu na szatę graficzną warto przypomnieć wspomnienia kpt. Ryszard Białousa⁹¹ czy tomik wierszy Janusza Sasa z okładką projektu Stanisława Lipińskiego⁹². Byłoby to świetne uzupełnienie plakatów Marka Żuławskiego zaprezentowanych w albumie.

Kończąc recenzję albumu *Powstanie Warszawskie*, muszę podkreślić, że wydano bardzo ciekawy album przypominający historię powstania 1944 roku, który ze względu na formę i układ jest przeznaczony dla szerokiego odbiorcy. Książka może też być wspaniałym prezentem ze względu na piękną skórzaną oprawę i oznaczenie każdego egzemplarza numerem. Jest też kolejną pozycją z cyklu *Polskie powstania narodowe*, za który to cykl jego inicjatorom pragnę wyrazić uznanie oraz podziękować.

Jacek A. Żurawski

Powstanie Warszawskie, album pod red. Tadeusza Skoczka, seria: *Polskie powstania narodowe*, Prowincjonalna Oficyna Wydawnicza, Warszawa–Proszówki 2017, ss. 232.

⁸⁸ Z. Nagórski jr., *Warsaw fights alone*, Londyn 1944.

⁸⁹ Z. Lityński, *Warsaw. A Warning*, Londyn 1944. W posiadany przez autora egzemplarzu jest jeszcze wklejona angielskojęzyczna ulotka „Warszawa ginie! Apel do Ciebie”, pod którym podpisali się m.in. Marian Hemar, Wacław Grubiński, Adam Ciołkosz, Antoni Słonimski, Adam Pragier, Maria Kuncewiczowa.

⁹⁰ *63 Days. A story of the Warsaw Rising*, Londyn 1945.

⁹¹ Kapitan Jerzy (wł. R. Białous), *Walka w pochodzie*, Paryż 1946.

⁹² J. Sas, *Powstanie warszawskie*, Rzym 1946.